

UOT: 327(55:479.25)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.2.185>

Elnur Kəlbizadə

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universitetinin Şərqi Avropa

və Balkanşünaslıq fakültəsinin dekanı

kelbizadeh@gmail.com

İRAN-ERMƏNİSTAN İQTİSADI ƏMƏKDAŞLIĞININ QEYRİ-ENERJİ SEKTORU KONTEKSTİNDƏ TƏHLİLİ VƏ SİYASİ MÜNASİBƏTLƏRƏ TƏSİRLƏRİ

Açar sözlər: Ermənistan, İran, iqtisadi əməkdaşlıq, qeyri-enerji, sektor, təcrid, nəqliyyat dəhlizləri, regional təhlükəsizlik.

Giriş

Müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Cənubi Qafqaz regionunun ən problemlı ölkəsi olan Ermənistan, Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və təcavüzkar siyasəti nəticəsində regional iqtisadi inteqrasiyadan kənarlaşmışdır. Bu özünü təcrid vəziyyəti onu cənub qonşusu İranla sıx iqtisadi əlaqələr qurmağa məcbur etmişdir. Bu tədqiqatın obyektı Ermənistan-İran iqtisadi əməkdaşlığının qeyri-enerji sektorları, predmeti isə bu əməkdaşlığın dinamikası, amilləri və siyasi nəticələridir. Tədqiqatın məqsədi iki ölkə arasında sənaye, kənd təsərrüfatı, turizm, nəqliyyat və kommunikasiya sahələrindəki əməkdaşlığın xarakterini müəyyən etmək, onun regional təhlükəsizlik və Azərbaycanın milli maraqlarına təsirini qiymətləndirməkdir. Tədqiqatın əsas nəzəri çərçivəsini beynəlxalq münasibətlərin neorealist yanaşması təşkil edir.

İqtisadi əlaqələrin qurulması.

1991-ci ildən sonra Ermənistan və İran arasında iqtisadi əməkdaşlıq energetika sahəsindən başlamış, ticarət, yeyinti sənayesi məhsullarının mübadiləsi, müxtəlif tikinti mal və materiallarının idxalı ilə davam etmişdir.

İqtisadi əlaqələrlə bağlı ilk sənəd 1992-ci ilin fevral ayının 9-da Tehrandə imzalanan “Tərəflərin dostluq münasibətləri qurma niyyətini ifadə etmək üçün Ermənistan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında əlaqələrin prinsipləri və məqsədləri haqqında Bəyannamə” olmuşdur. 37 maddəlik sənəddə siyasi məsələlərlə yanaşı, iqtisadi əlaqələr haqqında müddəalar da yer almışdı. Təbii qaz təminatında çətinliklərlə üzləşən Ermənistana İrandan tə-

bii qazın nəqli bu bəyanatın iqtisadi əməkdaşlıqla bağlı ən mühüm bəndlərindən biri idi. O zaman İran tərəfi Ermənistanda neft emalı zavodunun inşası təklifi ilə çıxış etmiş, Ermənistanın İran ərazisindən tranzit ölkə kimi istifadə etməsi ilə bağlı ilkin şərtlər razılaşdırılmışdı [10, s. 401]. 1992-ci ilin noyabrında Ermənistan-İran əlaqələrinin inkişaf komissiyası (İrəvan) yaradılmış, Tehrandə İran-Ermənistan biznes təşkilatı (Tehran) qurulmuşdu.

1993-cü ildən iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində əməkdaşlıq müqavilələri paketi hazırlanmış, ticarət və rabitə sahələrində bir sıra razılaşmalar əldə edilmişdi. Həmin ilin aprelin 28-də Ermənistan parlamenti ticarət və iqtisadi sahədə əməkdaşlıq haqqında hökumətlərarası müqaviləni ratifikasiya etmişdi [21, v. 1]. İran-Ermənistan Birgə Ticarət Palatası fəaliyyətə başlamışdı [23, s. 41].

Həmin dövrdə iqtisadi əlaqələrin qurulması üçün Araz çayı üzərində keçidin inşası və sərhəd keçid məntəqələrinin qurulması zəruri məsələlərdən biri hesab edilirdi. 1993-cü ildə Araz çayı üzərində müvəqqəti keçid məntəqəsi fəaliyyətə başlamışdı. Avstriyadakı və Yeni Zelandiyadakı erməni təşkilatlarının və iş adamlarının maliyyə dəstəyi ilə 1996-cı ildə iki ölkə arasında Araz çayı üzərində daimi keçid körpüsünün tikintisi işləri həyata keçirilmişdir [11, s. 91].

1994-cü ildə sərhəd ticarəti, turizm sahələrində, 1995-ci ildə kənd təsərrüfatı, İran-Ermənistan qaz kəməri və yüksək gərginlikli elektrik xəttinin inşası, Araz çayında orta su elektrik stansiyasının tikintisi kimi sahələri əhatə edən

bir sıra müqavilələr imzalanmışdır. 1996-cı ildə isə iki ölkə arasında səhiyyə və gömrük sahəsində ikitərəfli sənədlərə imza atılmışdı.

Beləliklə, 1992-1996-cı illər ərzində iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələrin əsası qoyulmuş, müqavilə-hüquq bazası formalaşdırılmış və sonrakı dövrdə əlaqələr məhz bu təməllər üzərində davam etdirilmişdir.

İki ölkə arasında iqtisadi əməkdaşlığa təsir göstərən ən mühüm amillərdən biri Ermənistanın təcavüzkar siyasəti nəticəsində yaratdığı özünütəcrid vəziyyəti olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının ərazilərini işğal etməsi, Türkiyəyə qarşı əsassız ərazi və "soyqırımı" iddiaları irəli sürməsi səbəbindən şərq və qərb qonşuları ilə əlaqələri kəsilən Ermənistan üçün İranla ticarət-iqtisadi əlaqələr vacib və həyati əhəmiyyət kəsb etmişdir. İran üçün isə Cənubi Qafqazın dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş respublikaları yeni ixrac bazarı idi. Vaxtilə ABŞ Müdafiə Departamentinin analitiki olmuş, İranda doğulmuş erməni tədqiqatçı Njdeh Asasian yazır ki, XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən etibarən Ermənistanın şərq və qərb sərhədləri Türkiyə və Azərbaycan tərəfindən bağlanmış, Gürcüstanda hökm sürən xaotik vəziyyət İranı blokadadan çıxmaqdan ötrü Ermənistan üçün yeganə etibarlı marşrut halına gətirmişdi [14, s.41].

Amerikalı tədqiqatçı Tomas de Vaal isə yazırdı ki, Türkiyə və Ermənistan arasında həmin dövrdə münasibətlərdə müəyyən mülayimləşmə müşahidə olunsada, 1993-cü ildə sərhədlər bağlanmışdı. ABŞ-dan olan tədqiqatçı həmin dövrdə Gürcüstanın vəziyyətinə də diqqət yetirirdi. Ermənistanın "şimala açılan qapısı" olan Gürcüstan nəticəsinin nə olacağını kimsənin bilmədiyi böhranın içərisində idi. Bu böhran Gürcüstan ərazisindən keçən avtomobil və dəmir yollarının tez-tez bağlanmasına səbəb olurdu. Belə vəziyyət isə İranı Ermənistanın ən yaxın qonşusuna çevirirdi. Daha sonra T.Vaal İranın Ermənistan üçün əhəmiyyəti ilə bağlı fikirlərini daha da konkretləşdirirdi: *"Bu iki ölkəni birləşdirən yollar hündür dağlardan keçirdi. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, əgər İranda ticarət əlaqələri olmasaydı, Ermənistan 1991-92-ci və 1992-93-cü illərin qış aylarına bəlkə də, tab gətirə bilməzdi"* [1, s. 120].

XX əsrin 90-cı illərin ortalarından etibarən Gürcüstan istiqamətində vəziyyət qismən də ol-

sa sabitləşdi. Lakin XXI əsrin əvvəllərində Avro-Atlantik məkana inteqrasiya siyasəti yeritməsi, Rusiya ilə münasibətlərinin pozulması Gürcüstanın Ermənistan üçün iqtisadi baxımdan etibarlılıq dərəcəsini yenidən azaltdı. Digər tərəfdən qarşılaşdığı iqtisadi problemlərini aradan qaldırmaq üçün Azərbaycan və Türkiyə ilə yaxınlaşmağa çalışan Gürcüstan Ermənistana iqtisadi baxımdan kömək edə bilməzdi. Belə olan halda Ermənistanın yeganə "iqtisadi nəfəslisi" rolunda İran çıxış etmişdir. Ermənistan Respublikasının 2007-ci ildə qəbul etdiyi Milli Təhlükəsizlik Strategiyasında yazılırdı ki, iki ölkə arasında münasibətləri şərtləndirən üç əsas amildən biri qarşılıqlı iqtisadi maraqlardır. Sənəddə qeyd edilmişdi ki, Ermənistanı xarici ölkələrlə birləşdirən nəqliyyat yolları məhz İİR ərazisindən keçir. Burada iqtisadi və nəqliyyat problemləri ön plana çəkilmişdi [12, s.17-18]. 2011-ci ildə Ermənistanın sabiq prezidenti Serj Sarkisyan "Moskvanın səsi" ("Exo Moskvi") radiosuna müsahibəsində İranla əlaqələrin korlanmasının "Ermənistanın nəfəs aldığı borunun daralması" demək olduğunu qeyd etmişdi [4, s. 131].

İki ölkə arasında iqtisadi sahədə əməkdaşlığı şərtləndirən mühüm amillərdən digər biri İranın təbii qaz ehtiyatlarının Avropa ölkələrinə ixracı üçün alternativ tranzit ehtiyacıdır. Məlumdur ki, enerji amilindən bacarıqla istifadə edən İran Səudiyyə Ərəbistanından sonra ikinci böyük neft istehsalçısıdır. Təbii qaz ehtiyatlarına görə isə bu ölkə Rusiya Federasiyasından sonra ikinci yerdə dayanır [6, s. 46]. Bu isə onu nəinki siyasi və ideoloji rəqibi olan Səudiyyə Ərəbistanı ilə, həm də bir sıra məsələlərə yanaşmada müttəfiqi olan Rusiya ilə qarşı-qarşıya qoyur. İran öz təbii qaz ehtiyatlarını Avropa bazarlarına çıxarmaq üçün Ermənistanı alternativ marşrutlardan biri kimi istifadə etməyə çalışır. İranın neft məhsullarının daşınmasında Körfəz və su yolları əhəmiyyətli rol oynayır. Lakin təbii qazın boru kəmərləri vasitəsi ilə nəqli üçün onun Avropaya daha qısa və alternativ tranzit yollarına ehtiyacı vardır. Neft nisbətən ucuz xərclər hesabına dəniz yolu ilə daşına bildiyi halda, təbii qazın bu şəkildə daşına bilməsi üçün qatılşdırılması (LNG) və istifadədən əvvəl isə yenidən qaz halına gətirilməsi lazımdır. Bu isə texnoloji imkanlar və kifayət qədər böyük vəsait tələb edir [7, s. 19]. Məhz bu amil də

İranın Ermənistan-Gürcüstan xətti üzərindən tranzit boru kəmərinin çəkilməsinə marağını artırır. Bu məsələdə əvvəllər Avropa İttifaqı da maraqlı görünürdü. Enerji təhlükəsizliyi baxımından Avropa İttifaqının İrana yanaşmasının ABŞ-dan fərqləndiyini qeyd edən İrandan olan tədqiqatçı Məhəmmədhüseyn Haclu yazır: *“Avropa dövlətləri əksər hallarda bu və ya digər səbəblərdən ABŞ-ın siyasi strategiyasının reallaşdırılmasına “təhfə” versələr də, bəzən fərqli davranış nümayiş etdirmişlər”* [2, s. 5].

Araşdırmalar təsdiqləyir ki, həqiqətən də çoxqütblü dünyaya keçiddən sonra ABŞ və Avropa İttifaqı hərbi və təhlükəsizlik məsələlərində müttəfiq, maliyyə və iqtisadi məsələlərdə rəqib olmuşlar.

Rusiya Federasiyası üçün isə Avropa İttifaqının qaz təchizatçılarının sayının çoxalması, eyni zamanda marşrutların onun nəzarətindən kənarlaşdırılması iqtisadi təhlükəsizlik məsələsi olmaqla yanaşı, həm də siyasi təzyiq vasitəsidir. Bu baxımdan İranın Ermənistandan tranzit ölkə kimi istifadə etmək arzusu İran-Rusiya münasibətlərinə də təsir göstərmişdir.

Ermənistan-İran iqtisadi münasibətlərini şərtləndirən başqa bir amil isə ABŞ və bəzi Avropa dövlətlərinin sanksiyalarıdır. ABŞ-da hesab edirlər ki, Yaxın Şərqdə İranın güclənən təsirlərini zəiflətmək üçün əvvəlcə İranın enerji sektorunun inkişafının qarşısını almaq, onun maliyyə sektorunu iflic vəziyyətinə salmaq lazımdır.

Hər iki dövlətin iqtisadi əlaqələrinə təsir göstərən amillərdən biri də xarici sərmayələrin cəlbi məsələsidir. İran Ermənistan iqtisadiyyatına sərmayələrin yatırılması sahəsində öncül dövlətlərdən biridir. Təhlükəsizlik maraqları naminə Ermənistanı təsir altında saxlamağa çalışan İran sərmayələrin yatırılmasından şirnikləndirici vasitə kimi istifadə edir.

Başqa bir məsələ ondan ibarətdir ki, İranın özü də xarici sərmayələrin cəlbinə maraq göstərir. Bu baxımdan ölkədə yaşayan ermənilər və Ermənistanın təsir imkanlarından istifadə etməklə digər ölkələrdən xarici sərmayələrin cəlb edilməsinə çalışır [24, s. 1085-1086]. Fransa başda olmaqla Avropanın bir çox ölkələrində kifayət qədər güclü maliyyə imkanlarına malik olan erməni iş adamları yaşayır.

İkitərəfli iqtisadi əlaqələrə demografik amillər də təsir göstərir. Bir çox hallarda Ermənistana yatırılan sərmayələr İranda yaşayan ermənilərə məxsus şirkətlərin vəsaitləri olur. Bu həm də İrandakı erməniəsilli iş adamlarının “ümumerməni işi”nə töhfəsi kimi qiymətləndirilir.

Ermənistan ərazisində çıxarılan bəzi xammallar və hətə sovet dövründə formalaşdırılmış sənaye texnologiyası da İranın bu ölkə ilə iqtisadi əlaqələrində təsir göstərən amillərdən biridir.

Ermənistan İran ilə iqtisadi əməkdaşlığında bir sıra imkanlardan faydalanır. Bunlardan birincisi Fars körfəzi vasitəsi ilə dünya okeanına çıxmaq imkanlarıdır. Məlum olduğu kimi Körfəz regionu Avropa, Afrika, Cənub və Cənub-şərqi Asiya arasında dəhliz hesab edilir, dünya ticarətinin başlıca mərkəzlərindən biridir. Bu cəhətdən Ermənistan dünya ticarətinin bu arteriyasına məhsullarını çıxarmaq üçün İran ərazisini əhəmiyyətli hesab edir. Digər tərəfdən Ermənistan İranla yaxınlaşmaqla onun dəmir yolu, şosse, rabitə xətləri və limanlarından istifadə etməyə çalışır. Ermənistan çalışır ki, ölkədə istehsal edilən və çox zaman keyfiyyət göstəricilərinə görə qabaqcıl standartlar müəyyənləşdirən ölkələrin bazarlarında rəqabət apara bilməyən məhsullarını İrana ixrac etsin. Eyni zamanda Ermənistanda çatışmayan məhsullar İran bazarları vasitəsilə təmin edilir. Ermənistan iqtisadi və ticarət sahəsində İranla əməkdaşlıq etməklə həm də uzun illər bu ölkənin təcrid şəraitində inkişaf təcrübələrini öyrənməyə çalışmışdır.

Sənaye, kənd təsərrüfatı və turizm sahələrində əməkdaşlığın vəziyyəti.

Digər Cənubi Qafqaz respublikalarına görə təbii ehtiyatlarla pis təchiz olunmuş, sənayesi digər ölkələrdən gələn xammal hesabına işləyən Ermənistan SSRİ-nin süqutundan sonra ciddi problemlərlə üz-üzə qalmışdı. Sovet dövründə digər respublikalarla əlaqələrini Azərbaycan üzərindən quran Ermənistan indi fərqli bir vəziyyətlə üz-üzə idi. Azərbaycana qarşı başladığı müharibə səbəbindən ölkənin şərq sərhədləri, Türkiyəyə olan əsassız iddialar səbəbindən isə qərb sərhədləri qapalı idi. Bu səbəbdən Ermənistan İranla iqtisadi əməkdaşlığa ehtiyac duyurdu. Hətə 1996-cı ilin aprelində İranın Sosial

Müdafiə direktoru Mehdi Karbasianın Ermənistan sərəfəri zamanı sənaye naziri Aşot Safaryanla görüşündə sənaye sahəsində əməkdaşlıq məsələləri müzakirə edilmiş, əməkdaşlıq imkanları qiymətləndirilmişdi [5, s.156]. Həmin ilin dekabrında İran, Ermənistan, Gürcüstan və Yunanıstan arasında iqtisadi əməkdaşlıqla bağlı dördtərəfli əməkdaşlıq müqaviləsi imzalanmışdı. O zaman İrənlə Ermənistan əcaçılıq, mədənçilik və neft-kimya sahələrində ikitərəfli əməkdaşlıq müqaviləsi də imzalanmışdılar [19, s. 397].

XX əsrin 90-cı illərinin ortalarında Ermənistandan İrəna satılan əsas əmtəə metal məmulatları və metal tullantıları idi. İrənin “Ehsan Saderat” firması bu materialların əsas alıcısına çevrilmişdi. Şirkət mis molibdeninin alınmasına maraqlı göstərirdi. İrən həmçinin qara metallurjiya məmulatlarının da əsas idxalçısına çevrilməyə çalışırdı. Lakin bir müddət sonra bu məmulatlar Yaponiya şirkətlərinə yüksək qiymətlərlə satılmaq üçün Pakistana göndərilməyə başladı [11, s 92].

İrənin maraqlı göstərdiyi əsas müəssisələrdən biri Qafan Dağ Mədən Sənayesi Kombinatı olmuşdur. XX əsrin 90-cı illərinin ortalarından etibarən həmin müəssisənin istehsal etdiyi məhsulların əsas alıcısı İrən olmuşdur. Qafan mis konsentratının demək olar ki, böyük hissəsini alan İrənlilə iş adamları Qafan Dağ-Mədən Sənayesi Kombinatının bazasında ortaq bir müəssisə yaratmağı da təklif etmişdilər [9, s. 44].

Müasir mərhələdə də İrən şirkətləri Ermənistanda müxtəlif sənaye müəssisələrinin fəaliyyətində iştirak edirlər. Maraqlıdır ki, xüsusən, ABŞ-ın 2018-ci ildən etibarən bir sıra İrən şirkətlərinə sanksiyaların tətbiq etməsindən sonra bu cür şirkətlərin Ermənistanla daxil olma cəhdləri güclənmişdir. Məsələn, Təbriz Neft-Kimya Şirkətinin Ermənistanın ən böyük sənaye müəssisələrindən biri olan “Nairit” Kimya və Sintetik Kauçuk Zavodunun fəaliyyətinin bərpası və yenidən qurulmasına maraqlı göstərdiyinə dair 2020-ci ilin fevralında məlumat yayılmışdı. Bu şirkət 2018-ci ildən etibarən ABŞ tərəfindən İrəna qarşı iqtisadi sanksiyalar çərçivəsində qara siyahıya salınmış müəssisələrdən biri idi [17].

2022-ci ildə Ukrayna ilə müharibəyə başlayan Rusiyanın Ermənistan üzərində də təsirləri-

ni tədricən itirməsi iqtisadi baxımdan da bir sıra dəyişikliklərin baş verməsinə gətirib çıxarmışdır. İrən şirkətləri bu məqamı fürsət kimi dəyərləndirmiş və sürətlə Ermənistan bazarına daxil olmağa başlamışlar. Qısa zamanda İrən investisiyaları əsasında Ermənistanda fəaliyyət göstərən şirkətlərin sayı artmış. İrən bu göstəriciyə görə Rusiyadan sonra ikinci yerə yüksəlmişdir. Təkcə 2023-cü ilin birinci yarısında Ermənistanda İrən kapitallı 300-ə yaxın şirkət yaradılmışdır.

Müasir mərhələdə iki ölkənin əməkdaşlığı dərinləşdirmək istədikləri əsas istiqamətlərdən biri yüksək texnoloji sənayedir. İrəvanda 2021-ci il fevral ayının 17-də yüksək texnologiyalara və start-uplara həsr olunmuş İrən sərgisi keçirilmiş, burada çıxış edən İrən səfiri Abbas Zohouri ölkəsinin Ermənistanla bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığı dərinləşdirmək istədiyini demişdi. Bunun üçün əməkdaşlıq istiqamətlərinə toxunan A.Zohouri vurğulamışdı:

“Biz Ermənistandakı universitetlərin, laboratoriyaların və tədqiqat mərkəzlərinin təkmilləşdirilməsində əməkdaşlıq etməyə hazırıq. İrən laboratoriya məhsullarını əlverişli qiymətlərlə təklif edə bilərik, tibbi cihazlarımız, rəbitə sahəsindəki məhsullarımız var və Ermənistanın müvafiq orqanlarına təqdim edə bilərik” [13].

Ermənistanın yüksək texnoloji sənaye nazirinin müavini Qor Melikyan isə bu tədbirin birgə layihələrə təkən vermək və yüksək texnoloji istiqamətlərdə əməkdaşlığı inkişaf etdirmək üçün yaxşı bir fürsət olduğunu qeyd etmişdi. O vurğulamışdı ki, Ermənistan hökuməti yüksək texnoloji inkişafı prioritet istiqamət elan edib, çətinliklərə baxmayaraq 2020-ci ildə Ermənistanın yüksək texnoloji şirkətlərinin gəlirləri təxminən 20% artıb. Q.Melikyan İrəndən olan şirkətləri Ermənistanda aparılan proqramlarda fəal iştirak etməyə dəvət etmişdi. O vurğulamışdı ki, İrənin həyata keçirdiyi layihələr Ermənistanı çox maraqlandırır [13].

Sərgi zamanı İrən sənayesinin müxtəlif sahələri (xüsusən enerji, nanotexnologiyalar, tibbi avadanlıqlar, informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları, tikinti və s.) təqdim edilmişdi.

İrənin Ermənistandakı səfiri Abbas Zohouri və İrənin İnnovasiya və Rifah Fondunun rəhbəri Əli Vəhdət 2021-ci il fevralın 19-da İrə-

vanda İranın İxrac və İnvestisiya Mərkəzinin açılışını etmişdilər [18].

İran İslam Respublikası ilə Ermənistan arasında kənd təsərrüfatı sahəsində də müəyyən əlaqələr qurulmuşdur. Ermənistan İranın kənd təsərrüfatı sahəsində əldə etdiyi bir sıra nailiyyətlərin öyrənilməsində maraqlı olmuşdur.

Ermənistan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında 1995-ci ildə imzalanmış “Kənd təsərrüfatı sahəsində əməkdaşlıq haqqında anlaşma memorandumu” bu istiqamətdə kifayət qədər böyük təcrübəyə malik olan İrandan daha çox, faktiki olaraq iqtisadiyyatı çökmüş Ermənistanın mənafeələrinə xidmət edirdi [3, s. 107]. Bunun qarşılığında isə İranda istehsal edilən məhsulların Ermənistan və Gürcüstan istiqamətində dünya bazarlarına çıxarılması baxımından xeyli əlverişli olan “Ermənistan Respublikası hökuməti ilə İran İslam Respublikasının hökuməti arasında malların beynəlxalq daşınması haqqında saziş” imzalanmışdı.

1998-ci ildə Ermənistan Respublikası hökuməti ilə İran İslam Respublikasının hökuməti arasında kənd təsərrüfatı sahəsində əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalanmışdı. Xüsusən İranın inkişaf etmiş, coğrafi baxımdan Ermənistanə yaxın olan kənd təsərrüfatı rayonları ilə əlaqələrin inkişafı müşahidə edildirdi. 2004-cü ildə Ermənistan Respublikası ilə Ərdəbil vilayəti arasında kənd təsərrüfatı sahəsində əməkdaşlıq memorandumunun imzalanması da məhz bunun göstəricisi hesab edilə bilər [3, s. 124].

İrana qarşı beynəlxalq iqtisadi sanksiyaların gücləndirilməsindən sonra bu ölkədən Ermənistanə heyvandarlıq məhsullarının, xüsusən qoyunların ixracında artım müşahidə edilməyə başlamışdı.

İran İslam Respublikasının kənd təsərrüfatı naziri Mahmud Höccəti ilə Ermənistanın kənd təsərrüfatı naziri S.Karapetyanın 2014-cü ildə Tehranda keçirilən görüşdə iki ölkə arasında kənd təsərrüfatı sahəsində elmi tədqiqatlar, meliorasiya, suvarma komplekslərinin tikintisi sahələrində əməkdaşlıq məsələləri müzakirə edilmişdi [11, s.108]. Bu dövrdə Ermənistan həmçinin ət emalı müəssisələrinin yaradılması sahəsində İran təcrübəsinin öyrənilməsinə, iki ölkənin iqlim şəraitinin oxşarlığı nəzərə alınaraq istixana komplekslərinin tikintisi üçün texnologiyalar mübadiləsinə maraq göstərirdi. Bununla

yanaşı Ermənistan üçün İrandan quş əti tədərki də ehtiyac duyulan məsələlərdən biri idi.

İranın kənd təsərrüfatı naziri Mahmud Höccətinin 2017-ci ilin mayında İrəvanda Ermənistanın kənd təsərrüfatı naziri İqnatı Arqelyan ilə görüşündə də kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi, daşınması və satışı ilə bağlı məsələlər müzakirə edilmişdi.

İranın Ermənistandakı səfiri Abbas Zohuri ilə Ermənistanın yeni təyin olunmuş kənd təsərrüfatı naziri Vahan Kerobyanın 2020-ci ilin dekabrında keçirilən görüşündə isə kənd təsərrüfatı, xüsusən bitkiçilik, heyvandarlıq və balıqçılıq sahələrində əməkdaşlıq perspektivləri qiymətləndirilmişdi [8].

Ermənistanla İran arasında turizm sahəsində də əməkdaşlıq mövcuddur. Ermənistanın turizm imkanları üç baxımdan qiymətləndirilir. Birinci istiqamət ondan ibarətdir ki, dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan erməni icmaları üçün ermənilərin dünyadakı yeganə dövlətini görmək arzusu onları buraya cəlb edir. Baxmayaraq ki, bu dövlət ermənilərə heç bir aidiyyəti olmayan tarixi Qərbi Azərbaycan ərazilərində qurulmuşdur. Bu ölkəyə turist axınını təmin edə biləcək ikinci amil kimi təbii və iqlim şəraitinin ilin müəyyən dövrlərində əlverişli olması göstərilir [22, s. 62]. Üçüncü amil kimi isə tədqiqatçılar tarixi məkanların və görməli yerlərin çoxluğunu qeyd edirlər. Ermənilər XIX əsrdə köçdükləri bu ərazinin alban və qırpaqlara aid xristian abidələrini “qriqoryanlaşdırma” biliblər. Bu abidələri adətən ən qədim xristianlıq abidələri kimi təqdim etmək sahəsində kifayət qədər ciddi təbliğat işləri həyata keçirirlər. Lakin yuxarıda sadalanan amillərin heç biri İran İslam Respublikasındakı ermənilər istisna olmaqla İran vətəndaşların digər qrupları üçün cəlbəedici sayıla bilməz. Xüsusən ikinci və üçüncü amillər. Çünki təbii və turizm ehtiyatları baxımından İran İslam Respublikasının geniş ərazilərinin imkanları daha çoxdur. Bu fikri tarixi abidələrlə bağlı da qeyd etmək olar. İran vətəndaşlarının çoxu əslində Ermənistanə turist kimi yox, tranzit keçid etmək üçün gedir. Başqa bir məsələ İran İslam Respublikasının düşmən hesab etdiyi ABŞ-la bağlıdır. ABŞ-a getmək istəyən İran vətəndaşları vizaları ABŞ-ın Ermənistandakı səfirliyi vasitəsi ilə alırlar. Ermənistan isə rəsmi statistikada bu cür şəxsləri turist kimi göstərir.

İrandan Ermənistana səfər edən ikinci qrup isə İran erməniləridir. Onların Ermənistan ərazilərinə turizm məqsədli səfərləri əsasən Ermənistanın müstəqilliyini elan etməsindən sonrakı ilk illərdə olmuşdur. İranın qeyri-erməni bir qrup vətəndaşlarını Ermənistana cəlb edən xüsusi məqam da var. Bu xüsusi məqam müsəlman ölkələrində qadağan olunan və yaxud əhali tərəfindən qəbul edilməyən bəzi fəaliyyət növlərinə Ermənistanda rahat şəraitin yaradılmasıdır. İran vətəndaşlarını Ermənistana cəlb edən ölkədə geniş yayılmış fahişəlik (insan alveri) və alkoqollu içkilərdən rahat istifadə etmək imkanlarıdır. ABŞ Dövlət Departamentinin Demokratiya, insan hüquqları və əmək bürosunun İnsan hüquqları praktikasına dair 2009-cu il üzrə ölkə hesabatlarında Ermənistanda bu növ fəaliyyətlərin həmin illərdə artması barədə məlumatlar əksini tapmışdı [15].

Təbii ki, ağır iqtisadi vəziyyət, mənəvi aşınma nəticəsində bu tipli xidmət göstərən şəxslərin sayı qeyd olunan rəqəmlərdən daha artıqdır.

Ermənistanla İran arasında turizm sahəsində əməkdaşlığın hüquqi əsaslarına gəlinə bu barədə bir sıra sənədlər imzalanmışdır. İlk belə razılaşmalar 1994-cü ildə əldə olunmuşdur.

Həsən Ruhaninin 2016-cı ilin dekabrında İrəvana səfəri zamanı "Ermənistan Respublikası Tarix Muzeyi ilə İran İslam Respublikasının Milli Muzeyi arasında əməkdaşlıq haqqında", "Ermənistan Respublikası İqtisadi İnkişaf və Investisiya Nazirliyi ilə İran İslam Respublikasının Mədəni İrs, Sənətkarlıq və Turizm Komitəsi arasında turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında" sazişlər imzalanmışdır.

İrandan Ermənistana gələn turistlərin sayı 2009-2011-ci illərdə yüksələn xəttlə davam etmişdir. 2009-cu ildə İrandan Ermənistana 87 min, 2010-cu ildə 120 min, 2011-ci ildə isə 134 min nəfər səfər etmişdi. 2011-2013-cü illərdə turistlərin sayında nisbi azalma baş vermiş, Ermənistana İrandan gələn turistlərin sayı 94 min nəfərə qədər azalmışdı. 2014-cü ildən sonra yenidən Ermənistana üz tutan İranlı turistlərin sayı artmağa başlamış, 2016-cı ildə bu rəqəm 187 min nəfər yaxın olmuşdur [20]. Gələn turistlərin sayına görə İran Ermənistan statistikasında Rusiyadan sonra ikinci yerdə dayanırdı. 2018-2019-cu illərdə İrandan Ermənistana gələnlərin

sayında yenidən azalma baş vermişdir. Ermənistan İqtisadiyyat Nazirliyinin açıqladığı rəqəmlərdə İrandan bu ölkəyə 2018-ci ildə gələnlərin sayı 160 min 676 nəfər, 2019-cu ildə isə 160 min 645 nəfər göstərilirdi. 2023-cü ildə Ermənistana gələn 2,3 milyon nəfər turistin 6 faizi İran vətəndaşları olmuşdur. İkitərəfli turizmin həcmi təkcə 2023-cü ildə əvvəlki illə müqayisədə 65 faiz artmışdır [16].

Nəticə

Beləliklə, aparılan təhlillər göstərir ki, Ermənistan və İran arasında iqtisadi əlaqələri şərtləndirən əsas amillər sanksiyalardan və təcriddən qurtulmaq istəyi, tranzit imkanları, xarici sərmayələrin cəlbə və s. olmuşdur. Ermənistan İranla iqtisadi əlaqələrini inkişaf etdirməklə bir neçə məqsədə çatmağa çalışır. İlk məqsədlərdən biri Fars körfəzi vasitəsi ilə dünya okeanına çıxış imkanlarının təmin edilməsidir. İstehsal etdiyi bir sıra məhsulların İran bazarına çıxarılması və çatışmayan məhsulların bu bazarlar vasitəsi ilə təmin edilməsi də Ermənistanın İranla iqtisadi əlaqələr qurmaq ehtiyacını artırır. Həmçinin Ermənistan İranın təcrid şəraitində inkişaf təcrübələrini öyrənməyə, bundan yararlanmağa çalışır.

Müasir mərhələdə İran şirkətləri Ermənistanda müxtəlif sənaye müəssisələrinin fəaliyyətində iştirak etməkdə maraqlı tərəf kimi çıxış edirlər. Əsas istiqamətlərdən biri yüksək texnologiyalar sənayesidir. Ermənistan İranın kənd təsərrüfatı sahəsində əldə etdiyi bir sıra nailiyyətlərin öyrənilməsində maraqlı, bir sıra əkinçilik və maldarlıq məhsulları ilə təmin olunması sahəsində isə ondan asılıdır. Təhlillər göstərir ki, Azərbaycanın ərazilərinin işğaldan azad olunması Ermənistana ciddi ərazi (otlaq, əkin) problemləri yaratdığından, bu sahədə Ermənistan və İranın əməkdaşlıq imkanları da azalmışdır.

İranın erməni əsilli olmayan bir qrup vətəndaşlarını Ermənistana cəlb edən xüsusi məqam müsəlman ölkələrində qadağan olunan və yaxud əhali tərəfindən qəbul edilməyən bəzi fəaliyyət növlərinə rahat şəraitin yaradılması ilə bağlıdır.

Təhlillər belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, iqtisadi sahədə əlaqələrin gücləndirilməsi üçün atılan bütün addımlar əsasən Ermənistanın maraqlarına xidmət edir. Ermənistan

həm öz iqtisadi imkanlarına, həm bazarının həcminə görə İran üçün təbii cəlbəediciyə sahib deyildir. İran tərəfinə aydındır ki, Ermənistan vasitəsilə reallaşdırmağa çalışdığı regional layihələr ya iqtisadi cəhətdən faydasız, ya da obyektiv və subyektiv səbəblər uc batından mümkünəzür.

Ədəbiyyat Siyahısı

1. De Vaal, T. Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaşı yollarında / T.D.Vaal. –Bakı: İlay MMC, –2008. –344 s.
2. Haclu, M. İran İslam Respublikası - Avropa Birliyi siyasi münasibətlərinin formalaşması prosesi: / siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / –Bakı, 2012. –24 s.
3. Kəlbizadə, E.H. Ermənistan İran İslam Respublikasının Qafqaz siyasətində / E.H.Kəlbizadə, Y.Ü.Baxşıyeva, Ə.Ə.Əzimov. –Bakı: MTM İnnovation, –2019. –360 s.
4. Ruintən, K.F. Ermənistanda baş verən ictimai-siyasi proseslər İranlı mütəxəssislərin gözü ilə və İran KİV-lərində // –Bakı: Tarix və onun problemləri, –2011. № 1, –s. 131-137.
5. Cabbarlı, H.Q. Ermenistan'ın İran Politikası // –Çankırı: Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi, –2012. № 10(10), –s. 147-174.
6. Doster, B. Bir Bölgesel Güç Olarak İran'ın Ortadoğu Politikası // –Ankara: Ortadoğu Analiz, –2012, Ağustos. Cilt 4, Sayı 44, –s. 44-51.
7. Enerji diplomasisi / Editör: H.Çokmak, C.Sancaktar, Z.Yıldırım. –İstanbul: Beta yayınları. –2015. –644 s.
8. Аванесов, А. Иран предлагает Армении разработать "дорожную карту" по каждой программе сотрудничества и установит четкий график работ: [Электронный ресурс] / –Ереван: Arminfo. –12 декабрь, 2020. URL: https://arminfo.info/full_news.php?id=59255&lang=2.
9. Алоян, В. Ночная жизнь в Каджаране // –Москва: Металлы Евразии, –1995. № 5, –с.44-45.
10. Куртов, А.А. Армяно-иранские отношения // Армения: проблемы независимого развития / Ред. Е.М.Кожокин. –Москва: ИСИ, –1998. –с. 383-448.
11. Месамед, В.И. Иран и немусульманские страны Южного Кавказа (Армения и Грузия) / В.И. Месамед. –Москва, –2015. –254 с.
12. Стратегия Национальной Безопасности Республики Армения // Одобрена на заседании Совета национальной безопасности при Президенте Республики Армения 26 января 2007 г. –Ереван, –2007. –20 с.
13. Armenia, Iran aim at deepening cooperation in high-tech industry: [Digital resource] / –Yerevan: Armenpress, –February 17, 2021. URL: <https://armenpress.am/eng/news/1043699>.
14. Asisian, N. An Overview of Iran-Armenian Relations in the Post Soviet Era and Their Impact on Caucasus Regional Stability // Journal of the European Society for Iranian Studies, –August 2018, –pp. 37-48.
15. Bureau of democracy, human rights, and labor. 2009 Country Reports on Human Rights Practices Report. Armenia: [Digital resource] / The official site of State Department of USA. –March 11, 2010. URL: <https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/2009/eur/136018.htm>.
16. Ebrahimi, A. Iran-Armenia Relations: Strategic Partnership Amid Regional Transformations: [Digital resource] / Persian Files, –2024. Vol. 28(1). Issue 1. URL: <https://www.specialeurasia.com/2024/12/10/iran-armenia-relations-caucasus/>
17. Harutyunyan, S. Iranian Company 'Interested' In Armenian Chemical Giant: [Digital resource] / –Yerevan: Azatutyun. URL: www.azatutyun.am/a/30427245.html.
18. Iran opens its Export and Investment Center in Yerevan: [Digital resource]/ –Tehran: Iranpress, –February 19, 2021. URL: <https://iranpress.com/content/34108>
19. Koolae, E., Hafezian, M.H. The Islamic Republic of Iran and the South Caucasus Republics // Iranian Studies, –June 2010. Volume 43, № 3, –pp. 391-409.
20. Tunyan, B. Why do Iranians need Armenia?: [Digital resource] / Jamnews, –February 02, 2017. URL: <https://jamnews.net/why-do-iranians-need-armenia/#:~:text=Over%20160%2C000%20Iranian>

%20tourists%20visited,firmly%20catching%20up%20with%20Russia.

21. ՀՀ Գերագույն խորհրդի որոշումը ՀՀ կառավարության եվ իրանի իսլամական հանրապետության կառավարության միջեւ առեւտրատնտեսական եւ գիտատեխնիկական համագործակցության մասին համաձայնագիրը վավերացնելու մասին (ER hökuməti ilə İran İslam Respublikası hökuməti arasında ticarət-iqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlıq haqqında sazişin təsdiq edilməsi haqqında ER Milli Assambleyasının

qərarı). // ARLIS, Doc. No. 3399, ՀՀԳԽՏ 1993/8, էջ - 1.

22. رشندل، ج ، چشو انداز توسعه اقتصادی در ارمنستان \\\-تهران: فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی، - ۱۳۳۳. شمار؛ شماره ۷ زرمستان . - ص. 70-59

23. مناسبات تجاري و سياسي ايران و ارمنستان. متحد استراتژيك \\\- تهران: اقتصاد ايران-1389، اردیبهشت. - ص. 41

24. ولیزاده، ا. ، علی زاده، ش. دیاسپورای ارمانی :فرصت ها وتحدیدهای پیش روی ایران// -تهران: فصلنامه سیاست،-1394. دوره ۴۵، شماره ۴، -ص. 1094-1075

Summary

Elnur Kalbizadeh

Analysis Of Iran-Armenia Economic Cooperation In The Context Of The Non-Energy Sector And Its Impact On Political Relations

The article examines the dynamics of the development of economic cooperation between Armenia and Iran in the non-energy sectors (industry, agriculture, tourism, transport, and communications) during the years 1991-2023, and analyzes its impact on political relations. By occupying the territories of the Republic of Azerbaijan and maintaining this occupation for many years, as well as by making unfounded territorial claims against Türkiye, Armenia created a situation of self-isolation in the region. Under such conditions, Iran became an "economic lifeline" or a "forced choice" for Armenia. Close cooperation was established between Armenia and Iran in various areas of the industrial sector, as well as in agriculture and tourism. The main directions of cooperation include the industrial sphere – especially mining (such as the Kapan Combine) and high technologies – as well as agriculture and tourism. In the transport sector, railway and highway projects (for example, the Tabriz – Armenia highway) were implemented, although competing with the Azerbaijan – Russia – Iran routes proved difficult.

Although Iran – Armenia economic relations were formed on the basis of mutual economic interests (a “lifeline” for Armenia and new market and transit opportunities for Iran), there were also instances where cooperation was driven purely by political motives rather than economic benefits.

Keywords: Armenia, Iran, economic cooperation, non-energy sector, isolation, transport corridors, regional security.

Резюме

Эльнур Кальбизаде

Анализ экономического сотрудничества Ирана и Армении в контексте неэнергетического сектора и его влияние на политические отношения

В статье исследуется динамика развития экономического сотрудничества между Арменией и Ираном в неэнергетических секторах (промышленность, сельское хозяйство, туризм, транспорт и коммуникации) в 1991–2023 годах, а также анализируется его влияние на политические отношения. Захват Арменией территорий Азербайджанской Республики и длительное их удержание, а также необоснованные территориальные притязания к Турции создали

ситуацию самоизоляции страны в регионе. В таких условиях Иран стал для Армении своего рода «экономическим дыханием» или «вынужденным выбором». Между Арменией и Ираном было налажено тесное сотрудничество как в различных сферах промышленности, так и в сельском хозяйстве и туризме. Основными направлениями сотрудничества являются промышленность (в особенности горнодобывающая отрасль - Кафанский комбинат - и высокие технологии), сельское хозяйство и туризм. В транспортной сфере реализовывались железнодорожные и автодорожные проекты (например, трасса Тебриз-Армения), однако конкурировать с маршрутами Азербайджан–Россия–Иран оказалось сложно.

Экономические отношения между Ираном и Арменией формировались на основе взаимных экономических интересов (для Армении - «линией жизни», для Ирана - новыми рынками и транзитными возможностями), однако в ряде случаев сотрудничество носило преимущественно политический, а не экономический характер.

Ключевые слова: *Армения, Иран, экономическое сотрудничество, неэнергетический сектор, изоляция, транспортные коридоры, региональная безопасность.*